

Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут історичних досліджень

Війна переможців і переможених

число
13
(2) 2008

Критика
Київ 2008

Андрій Портнов

**Концепції геноциду та етнічних чисток:
західні наукові дискусії і місце в них
українських сюжетів***

Терміни «геноцид» та «етнічна чистка» вже увійшли до активного медійного, політичного і наукового вжитку в Україні. Прийняття Верховною Радою України Закону про визнання Голодомору геноцидом українського народу (від 28 листопада 2006 року) і дискусія про подальші правові нововведення (як-от покарання за публічне заперечення Голодомору і Голокосту) унаочнило юридичний аспект проблеми. Водночас наявні публічні виступи яскраво засвідчили, що ці ідеї потрапили на український інтелектуальний ґрунт без серйозної рефлексії з приводу досить жвавих дискусій навколо них у світовій науці.

Мета цієї статті – представити головні напрямки і проблемні поля західної наукової дискусії, що точиться з приводу термінології та методології студій геноциду, й описати суперечки щодо її «українських сюжетів». Беручи до уваги, що дотепер українською мовою не перекладено жодної класичної книжки з царини досліджень геноциду¹, автор добре усвідомлює, що неминучі пропуски і преференції у доборі матеріалів для цієї статті можуть створити у читача враження лакун в історіографії проблеми. Зрозуміло, що в тексті, який є впровадженням до проблеми, прогалини неминучі.

* Статтю було написано під час стажування в Центрі досліджень Голокосту і геноциду (Амстердам), більшість думок та спостережень автор завдячує надзвичайно продуктивним і відкритим дискусіям та захопливій творчій атмосфері Центру. Вона була би неможлива без ґрунтовних коментарів, бібліографічних порад, підтримки і допомоги Карела Беркгофа, а також цікавих і завжди плідних дискусій за участю Тона Зваана, Ура Унгюра, Александра Гогуна. Осібну подяку за інтелектуальну підтримку в розумінні німецьких і польських сюжетів цієї статті висловлюю Марекowi Змієвському з Кельна. Дякую також Ярославowi Грицакові, Олександрowi Мельнику та анонімним рецензентам за влучні зауваження до остаточної версії тексту. Звісно, попри зусилля й наміри усіх згаданих осіб, їм не вдалося втримати автора від низки суперечливих і неоднозначних висновків, за які він особисто несе повну відповідальність.

¹ Для порівняння, у Польщі впродовж 1990-х років вийшли друком десятки перекладів, а також побачили світ серйозні рефлексії польських науковців на тему історичної репрезентації геноциду. Див.: *Topolski J.* Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej. Warszawa, 1998. S. 389–406; *Ziębińska-Witek A.* Holocaust. Problemy przedstawiania. Lublin, 2005; *Muchowski A.* Historyka Shoah. Problematyka przedstawiania katastrof historycznych. Warszawa, 2006.

Окрім того, було би наївним і безвідповідальним твердити, що ця стаття лише представлятиме дискусії у спосіб, вільний від авторових симпатій та упереджень. Утім, навіть обмежене обговорення проблеми важливіше за її подальше замовчування.

«Геноцид»: історія терміна та дослідницької царини

Термін «геноцид» належить юристу Рафаелю Лемкіну, вихідцю з польсько-єврейської родини з-під Волковиська. Ніби відповідаючи на зауваження Вінстона Черчилля, що під час Другої світової війни людство постало перед «злочином, що не має назви», Лемкін у книжці «Нацистський режим в окупованій Європі» (1944)² запропонував термін «геноцид», утворений з поєднання давньогрецького *genos* (раса, плем'я) і латинського *cide* (вбивство). Під геноцидом Лемкін розумів «знищення нації або етнічної групи як цілоти», причому йшлося не лише про фізичне знищення, а й про різні заходи, скеровані на руйнацію «підставових підвалин життя національної групи»³. Запропонований Лемкіном термін застосовано в постановах Нюрнберзького процесу, який визнав підсудних винними у

...проведенні спланованого і систематичного геноциду, тобто екстермінації расових і національних груп, проти цивільного населення певних окупованих територій з метою руйнації окремих рас і класів людей та національних, расових і релігійних груп, особливо євреїв, поляків і циганів,

але в цих постановах наголос зроблено на *фізичному знищенні*, а не на ширшому і принципово важливому для Лемкіна *знищенні соціальному*⁴.

Акцент на фізичному аспекті насильства переважає й у Міжнародній конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, ухваленій 9 грудня 1948 року. Конвенція визначає геноцид як дії «з наміром знищити, повністю чи частково, якусь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку», до яких належать:

убивство членів цієї групи,
заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи,
зумисне створення для групи таких умов існування, що розраховані на її повне або часткове фізичне винищення,
заходи, скеровані на запобігання дітонародження серед цієї групи,
насильницька передача дітей з однієї групи до іншої.

² Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe. Washington, 1944.

³ Цит. за: Shaw M. What is Genocide? Cambridge, 2007. P. 19. Докл. про постать і погляди Лемкіна див. спеціальне число *Journal of Genocide Research*. 2005. Vol. 7 (4). Зокрема: Weis-Wendt A. Hostage of Politics: Raphael Lemkin on "Soviet Genocide" // Ibid. P. 551–559.

⁴ Ibid. P. 22.

Протягом десятиліть Конвенція фактично залишалася декларативним документом. Міжнародна політика часів «холодної війни» керувалася радше міркуваннями геополітичної доцільності, ніж дотриманням базових прав людини. Втім, наведене в Конвенції визначення геноциду має юридичну силу, і західна наука, попри дуже поширене критичне налаштування до нього (насамперед за виключення з переліку жертв політичних груп, що вважають результатом радянських і британських побажань і сталінською умовою підписання Конвенції з боку СРСР⁵), вельми від нього залежить. Ця залежність полягає у сприйнятті більшістю науковців двох засадничо важливих підстав Конвенції: розуміння геноциду як передусім масового *фізичного* знищення й важливості доведеної *зумисності* таких дій. Саме через те, що офіційне визнання якихось подій геноцидом передбачає політичну дію й активне втручання світової спільноти, вживання цього слова стосовно окремих (особливо сучасних) подій нерідко заперечували провідні держави світу.

На сьогодні можна нарахувати десятки наукових визначень геноциду. 1990 року канадські соціологи Франк Чалк і Курт Йонассон, автори одного з перших університетських курсів та підручника зі студій геноциду, запропонували таку дефініцію:

Геноцид – це форма одностороннього масового вбивства, за допомогою якого держава або інша владна інституція прагне знищити групу, і при цьому визначає її та коло її членів⁶.

У цьому визначенні надзвичайно важливий наголос на тому, що межі групи і належність до неї можуть визначати виконавці геноциду, тобто вони не мусять бути самоідентифікацією людей (приклад чого – ліквідація радянською владою «куркулів»). Таке визначення групи є принциповим: це дає змогу назвати геноцидом масові вбивства у Камбоджі в 1975–1979 роках і в Ефіопії в 1974–1991 роках, що були скеровані проти груп, виокремлення яких революційною владою часто виходило за межі етнічної, класової та гендерної належності⁷.

1994 року Стівен Кац визначив геноцид, під яким він розумів винятково нацистське винищення євреїв, як

...актуалізацію наміру, зрештою успішно втіленого, повністю фізично знищити усіма можливими засобами певну національну, етнічну, расову, ре-

⁵ Історія ухвалення Конвенції та детальний опис дискусій див.: *Shabas W. A. Genocide in International Law*. Cambridge, 2000. P. 51–101.

⁶ *Chalk F., Jonassohn K. The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies*. New Haven, 1990. P. 23. Пор. дуже цікаві рефлексії Курта Йонассона про те, як він прийшов до дослідження геноциду: *Jonassohn K. How I Came To Study of Genocide* (<http://migs.concordia.ca/occpapers/study.html>).

⁷ *Kissi E. Genocide in Cambodia and Ethiopia // The Specter of Genocide. Mass Murder in Historical Perspective*. New York, 2003. P. 311.

лігійну, політичну, соціальну, гендерну чи економічну групу, наскільки ці групи визначені виконавцем⁸.

Адам Джонс, автор одного з підручників із вивчення геноциду, погоджується із наголошеним у дефініції Каца широким підходом до визначення кола жертв і різних засобів виконання геноциду, але пропонує доповнити його одним суттєвим уточненням, а саме: пом'якшенням тези про тотальність ліквідації шляхом додавання слів «повністю або у значній частині знищити» певну групу людей⁹.

Змістовну критику залежності більшості істориків від нормативного визначення «геноциду» в Конвенції ООН викладено в книжці британського політолога і соціолога Мартіна Шоу «Що таке геноцид?» (2007). Він критикує колег за прив'язаність до дефініції в категоріях «намірів виконавців» та недостатню увагу до самої структури конфлікту. Він зазначає, що геноцид у вигляді однієї сторони є завжди частиною ситуації двох чи багатостороннього конфлікту і насильства. Шоу пропонує радикальний відхід від образу «односторонності» геноциду і «безпомічності» жертв, розглядаючи геноцид як тип соціального конфлікту, а також категорично заперечує погляд, що геноцид – це лише одноразовий аномальний збір у ході історії. Його визначення, яке він вважає поверненням до широкої дефініції Лемкіна, таке:

Геноцид – це форма насильницького соціального конфлікту або війни між озброєними владними організаціями, що змагає до знищення цивільних соціальних груп, а також груп та інших соціальних елементів, які протистоять цьому знищенню¹⁰.

За логікою Шоу, природа геноциду як конфлікту залежить від типу дії, до якої вдаються озброєні владні організації, спрямованої на цивільне населення. Цю геноцидну дію він визначає як

... дію, в якій озброєні владні організації трактують цивільні соціальні групи як ворогів і прагнуть знищити їхню справжню чи уявлювану соціальну владу засобами вбивства, насильства і примусу проти індивідів, яких вони сприймають як членів певної групи¹¹.

Критика Шоу узагальнює й загострює віддавна висловлюване незадоволення багатьох науковців нормативною дефініцією Конвенції. З гострою критикою її виступив, наприклад, ізраїльський історик Ізраель Чарні, який запропонував одне з найширших визначень «геноциду» – як

⁸ Цит. за: Jones A. Genocide. A Comprehensive Introduction. London – New York, 2007. P. 18.

⁹ *Ibid.* P. 22.

¹⁰ Shaw M. What is Genocide? P. 154.

¹¹ *Ibid.*

...масового вбивства істотної кількості людей, вчиненого не під час воєнних дій проти військових формувань визнаного ворога, за умов засадничої незахищеності й безпомічності жертв¹².

Поява серйозної критики основних тенденцій студій геноциду віддзеркалює, серед іншого, поступове, але й досі далеке від завершення, оформлення цієї наукової дисципліни. На сьогодні лише незначна частина університетів (серед них найбільше північноамериканських) має курси з історії геноциду. Лише зовсім нещодавно більшість науковців (але не всі) погодилися, що масові вбивства й депортації вірмен в Османській імперії початку ХХ століття були геноцидом¹³.

Розвиток наукових досліджень безпосередньо пов'язаний із поточними політичними та культурними викликами. З кінця 1970-х років американське суспільство почало звертати більше уваги на Голокост євреїв під час Другої світової війни¹⁴. 1978 року телекомпанія NBC показала фільм «Голокост», який переглянула майже половина американців (понад 120 мільйонів людей). Наступного року цей фільм викликав не менший суспільний резонанс у ФРН. За іронічним зауваженням Пітера Новіка:

Американській «мильній опері» судилося покласти край тридцятирічній німецькій мовчанці про злочини часів війни. А резонансу цієї американської «мильної опери» в Німеччині судилося поставити крапку в американських дебатах про спроможність засобів масової інформації належно репрезентувати Голокост¹⁵.

Наприкінці 1980-х років у різних американських містах було відкрито музеї Голокосту, а 1993 року уряд країни заснував Американський музей пам'яті Голокосту. В Західній Німеччині до середини 1960-х років домінувала суспільна амнезія (інше окреслення – політизоване забуття) щодо злочинів нацизму та масштабів суспільної участі в них¹⁶. Вже 1985 року в країні було офіційно заборонено публічне заперечення Голокосту, і лише у 1990-ті роки Німеччина зважилася на суспільну дискусію про участь

¹² Charny I. W. *Toward a Generic Definition of Genocide // Genocide. Conceptual and Historical Dimensions / Ed. by J. Andreopoulos. Philadelphia, 1994. P. 76.*

¹³ Gellately R., Kiernan B. *The Study of Mass Murder and Genocide // The Specter of Genocide. Mass Murder in Historical Perspective. P. 4. Докл. про геноцид вірмен та історію ставлення до нього міжнародної спільноти див.: Bloxham D. The Great Game of Genocide. Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians. Oxford – New York, 2005 (особливо P. 207–234).*

¹⁴ Аналіз еволюції ставлення американського суспільства до Голокосту див. у: Novick P. *The Holocaust in American Life. Boston – New York, 2000.*

¹⁵ *Ibid.* P. 213.

¹⁶ Загальний огляд цієї політики та її наслідків див.: Fronhert P. *The Presence of the Holocaust Vergangenheitsbewältigung in West Germany, East Germany and Austria // Echoes of the Holocaust: Historical Cultures in Contemporary Europe / Ed. by K.-G. Karlsson, U. Zander. Lund, 2003. P. 81–109.*

вермахту у військових злочинах нацизму, а також про бомбардування німецьких міст союзниками наприкінці війни і вигнання етнічних німців з повоєнних Польщі та Чехословаччини¹⁷.

Щойно після масових вбивств у Руанді та колишній Югославії увага дослідників до теми геноциду значно зросла. Істотним чинником цього стало болісне усвідомлення хибності й наївності погляду на геноцид як на одноразову аномалію в нормальному плині історії та злочин, що «ніколи не повториться». Як наслідок більшість науковців погодилися щодо важливості активнішого міжнародного запобігання таким злочинам та необхідності чесного висвітлення проблеми природи невтручання західних демократій, а подеколи навіть їхнього потурання режимам, що вдавалися до практик геноциду¹⁸.

Нині у світі існує дві міжнародні асоціації: заснована 1994 року Міжнародна асоціація дослідників геноциду (International Association of Genocide Scholars) та Міжнародна мережа дослідників геноциду (International Network of Genocide Scholars), заснована 2005 року. Кожна з асоціацій має власне періодичне видання: відповідно «Journal of Genocide Research» (виходить друком з 1999 року) і «Genocide Studies and Prevention: An International Journal» (з 2006 року). Серед інших важливих спеціалізованих періодичних видань: «Holocaust and Genocide Studies» (започатковане 1986 року за участі Американського музею пам'яті Голокосту) та «Zeitschrift für Genozidforschung» (виходить друком з 1999 року зусиллями Інституту дослідження діаспор і геноциду Рурського Університету в Бохумі). 1999 року видано «Енциклопедію геноциду» за редакцією Ізраеля Чарні. Ще одне довідкове видання – «Енциклопедія геноциду та злочинів проти людства» за редакцією Діни Шелтон¹⁹ – побачило світ 2005 року.

¹⁷ Докладніше про всі порушені теми див.: *Herf J. Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanies*. Cambridge, 1997; *The German Army and Genocide: Crimes Against War Prisoners, Jews, and Other Civilians in the East, 1939–1944*. New York, 1999; *Musial B. Bilder einer Ausstellung. Kritische Anmerkungen zur Wanderausstellung "Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944"* // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. 1999. No. 47. S. 563–591.

¹⁸ Йдеться, зокрема, про тривале заперечення камбоджійського геноциду 1975–1979 років, організованого режимом Пол Пота; підтримку США у 1980-ті роки (з геополітичних мотивів «боротьби з комунізмом») режимів у Гватемалі і Сальвадорі, що широко вдавалися до практик масового вбивства; непослідовну політику Заходу щодо геноциду в Руанді 1994 року. Див.: *Melvyn L. A People Betrayed: The Role of the West in Rwanda's Genocide*. London – New York, 2000; *Power S. "A Problem from Hell": America and the Age of Genocide*. New York, 2002; *Apsel J. Moral Dilemmas and Pedagogical Challenges in Teaching About Genocide* // *Human Rights Review*. 2004. Vol. 5. No. 4. P. 104–129; *Kiernan B. The Cambodian Genocide – 1975–1979* // *Century of Genocide. Critical Essays and Eyewitness Accounts* / Ed. by S. Totten, W. S. Parsons, I. W. Charny. New York – London, 2004. P. 339–374, та інші.

¹⁹ *Encyclopedia of Genocide* / Ed. by I. W. Charny. Santa Barbara, 1999; *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity* / Ed. by D. Shelton. Detroit, 2005.

Контрверсії і головні сфери дискусії

Зростання кількості історичних подій, для характеристики яких застосовували поняття геноциду, і сама логіка розвитку дисципліни визначили проблему класифікації та відмінностей між різними випадками. Ця ситуація як ніколи гостро порушила питання інтелектуальної відповідальності і морального виміру історіописання. Той факт, що ми живемо у світі, де історію дуже часто використовують з політичною метою, найяскравіше засвідчили дискусії навколо унікальності Голокосту, викликані, зокрема, поширенням практики вживання слова «Голокост» на позначення різних історичних подій²⁰. Водночас моральний спротив щодо практики вживання терміна в масовому обігу висловила частина тих, хто пережив жахи нацистської політики²¹.

Активне масове (і нерідко маніпулятивне) послуговування поняттям «Голокост» є промовистим прикладом як відмінності, так і взаємозалежності дискурсів науки і масової культури. Питання взаємин цих двох дискурсів – одне з найскладніших. З одного боку, масова культура, зокрема кіноіндустрія, справила відчутний вплив на порушення проблеми знищення євреїв. Уже йшлося про суспільний резонанс, що його викликав телевізійний фільм «Голокост» (1978); пізніше на великий екран вийшли «Список Шиндлера» (1993) Стівена Спілберга, «Життя прекрасне» (1997) Роберто Беніні та «Піаніст» (2002) Романа Полянського, кожен із них викликав нову хвилю дискусій про формат і можливість репрезентації Голокосту²². З другого боку, періодично лунають застереження щодо тривіалізації й примітивізації Голокосту, щораз сильнішої тенденції до його спрощення й стереотипізації, відповідно до стандартів масової культури²³.

²⁰ 1992 року вийшла книжка про геноцид корінного населення американського континенту під назвою «Американський Голокост»: *Stannard D. E. American Holocaust. New York, 1992*. В англomовній історіографії термін «Голокост» застосовують на позначення геноциду вірмен в Османській імперії; євреїв, ромів і людей з особливими потребами під час Другої світової війни; масових убивств у Камбоджі часів режиму червоних кхмерів 1975–1979 років і туті у 1990-ті роки в Руанді, тобто випадків, коли йшлося про тотальне винищення певної групи людей. Про наукові та позанаукові чинники, що ускладнюють такий слововжиток, цікаво пише Сибіл Мілтон, який наголошує на недостатній вивченості й надалі відчутній стереотипізації Голокосту ромів, попри «подиву гідний паралелізм нацистської політики щодо рома і синті (циганів) і євреїв»: *Milton S. Holocaust: the Gypsies // Century of Genocide. P. 161*. Див. також: *Hancock I. Responses to the Porajmos: The Romani Holocaust // Is The Holocaust Unique? Respectives on Comparative Genocide / Ed. by A. S. Rosenbaum. Boulder, 1996. P. 39–64; Huttenbach H. R. The Romani Porajmos: the Nazi Genocide of Europe's Gypsies // Nationalities Papers. 1991. Vol. 19. No. 3. P. 373–394; Lutz B. D., Lutz J. M. Gypsies as Victims of the Holocaust // Holocaust and Genocide Studies. 1995. Vol. 9. No. 3. P. 346–359.*

²¹ Див., напр.: *Lopate P. Resistance to the Holocaust // Testimony: Contemporary Writers Make the Holocaust Personal / Ed. by D. Rosenberg. New York, 1989. P. 287–288.*

²² Див.: *Ben-Ghiat R. The Secret Histories of R. Beningni's "Life is Beautiful" // The Yale Journal of Criticism. 2001. Vol. 14. No. 1. P. 253–266.*

²³ Див., напр., проникливі й зворушливі есеї італійського письменника Прімо Леві, який пережив Аушвіц: *Levi P. The Drawned and the Saved. New York, 1998*. Також передрук його

Новітньою ілюстрацією всієї складності взаємин наукового знання і публічного простору стала дискусія навколо книжки Деніела Голдгагена «Гітлерові добровільні кати: звичайні німці і Голокост»²⁴. Критикована у наукових колах за нерепрезентативність джерел, категоричність висновків і дискримінаційну лексику²⁵, книжка, центральна теза якої полягала в тому, що Голокост став можливий через позараціональну, багатівікову патологічну ненависть німців до євреїв, раптово здобула феноменальний масовий успіх. Вона стала предметом широкої медійної дискусії в Німеччині (де, серед іншого, Голдгаген здобув престижну нагороду за розвиток демократії)²⁶. Іншими словами, праця, присвячена напрочуд делікатній проблемі «звичайних» виконавців нацистських злочинів, через свідоме публіцистичне загострення тези про «німецький антисемітизм» потрапила до виру політико-ідеологічних дискусій.

Водночас набагато ретельніша й серйозніша монографія Крістофера Браунінга «Звичайні люди. Резервний поліцейський батальйон 101 і “остаточне вирішення єврейського питання” у Польщі» (1992) не стала предметом подібного суспільного обговорення, хоча висновок дослідника про те, що участь «звичайних» німців у винищенні євреїв ґрунтувалася на конформістичному тискові групи (базовій ідентифікації людини у формі зі своїми товаришами), почутті виконання наказів, прагненні зберегти працю та досягти кар’єрного зростання, рутинізації процедури і практики вбивства²⁷, здавалося б, заслуговує на не меншу рефлексію міжнародної спільноти. На відміну від книжки Голдгагена, праця Браунінга підкреслено академічна, але у післямові до 11-го видання своєї уже класичної монографії, полемізуючи із Голдгагеном, дослідник доходить висновку, що вона має вагоме суспільне значення:

Якщо Голдгаген має рацію, тоді ми живемо у зручному світі, де лише кілька суспільств мають довготривалі, культурно-когнітивні передумови до вчинення

тексту «Сіра зона» про колаборацію всередині нацистських таборів смерті та труднощі її зрозуміння в координатах чорно-білої оціночної шкали: *Levi P. The Gray Zone // The Holocaust: Origins, Implementation, Aftermath / Ed. by O. Bartov. London – New York, 2000. P. 251–272.*

²⁴ *Goldhagen D. J. Hitler’s Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust. New York, 1996.*

²⁵ Див.: *Finkelstein N. G., Birn R. B. A Nation on Trial. The Goldhagen Thesis and Historical Truth. New York, 1998; Browning Ch. R. Ordinary Men or Ordinary Germans? // Unwilling Germans? The Goldhagen Debate / Ed. by R. R. Shandley. Minneapolis–London, 1998. P. 55–73.*

²⁶ Опис німецької дискусії див. у: *Shandley R. Introduction // Unwilling Germans? The Goldhagen Debate. P. 1–30.*

²⁷ *Browning Ch. R. Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. New York, 1992.* Історик здійснив просопографічний аналіз 125 судових допитів колишніх членів резервного поліцейського батальйону 101, що виконував накази про екстермінацію євреїв на території Польщі. Одне з ключових питань книжки: яка була мотивація звичайних людей – виконавців злочинних наказів, які знали при цьому, що за відмову брати участь у розстрілах їх не чекатиме жодне покарання.

геноциду, а влада може вдатися до такої політики тільки тоді, коли переважна більшість населення поділятиме її пріоритети... Якщо це так, ми жили б у безпечнішому світі, але я налаштований не настільки оптимістично²⁸.

Аналіз геноциду під час війн у колишній Югославії і в Руанді загострив питання стосунку геноциду до модерності. Попри окремі, передусім медійні, спроби опису масових вбивств у Руанді як прояву «примордіяльного трайбалізму» та балканського конфлікту як відродження середньовічної ворожнечі, лише поверхово притлумленої за комуністичних часів, більшість дослідників схильні добачати істотний зв'язок між масштабами насильства у XX столітті та підставовими рисами модерності. Говорячи про них, мають на увазі нові технології ведення війни, нові адміністративні практики та нові ідеології, що роблять населення головним об'єктом державної політики і категоризують людей за ознаками нації і раси²⁹. При цьому важливо взяти до уваги, що не в усіх країнах, які модернізувалися, вдавалися до практик геноциду і масових убивств. Тож особливого значення набуває контекстуальний аналіз кожного конкретного випадку.

Питання контекстуального аналізу нерозривно пов'язане з дуже складною проблемою історичних витоків конфліктів, що вибухають у XX столітті. Тим більше, у світлі досить поширеної практики маніпулятивно використовувати покликання на «історичний контекст» з метою виправдати чи применшити масові вбивства³⁰. Втім, усвідомлення такої тенденції і рішуче протистояння їй не заперечує важливості максимально всебічного вивчення «всіх груп, з яких складається дана спільнота, з увагою до еволюції взаємин між групами та їхнього самосприйняття і поглядів одна на одну протягом відносно довгого періоду», що дозволить показати «глибші локальні соціальні й культурні чинники, які значною мірою визначають форму» оприявлення модерних конфліктів³¹.

Наступне фундаментальне питання – зв'язок між геноцидом і війною та революцією. Роберт Мелсон у книжці «Революція і геноцид» наголосив, що у XX столітті саме революційні держави (Камбоджа, Ефіопія, Руанда) були головними виконавцями геноциду³². Дослідник наголошує: якщо ідеології націоналізму і расизму лежали в основі мотивацій політичного проводу в здійсненні геноциду, то саме революції та війна виявилися визначальними

²⁸ *Browning Ch. R.* Ordinary Men. 11th ed. London, 2001. P. 222–223.

²⁹ *Weitz E. D.* The Modernity of Genocides: War, Race, and Revolution in the 20th Century // *The Spectre of Genocide*. P. 54. Див. також: *Bauman Z.* Modernity and the Holocaust. Ithaca, 1989.

³⁰ *Berdychowska B.* Українці wobec Wołynia // *Zeszyty Historyczne*. Paryż, 2003. T. 146. S. 69.

³¹ *Bartov O.* Seeking the Roots of Modern Genocide: On the Macro- and Microhistory of Mass Murder // *The Spectre of Genocide*. P. 86, 92.

³² *Melton R.* Revolution and Genocide: On The Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust. Chicago, 2002. При цьому автор наголошує, що не кожна революція у XX ст. провадила до геноциду й не кожен геноцид був наслідком революції.

для перетворення ідеологічних мотивів на політику геноциду. Ця політика впливала значною мірою з неминучої необхідності післяреволюційної реструктуризації суспільства, надання йому оновленого кшталту й ідентичности, чого, своєю чергою, дуже часто досягали шляхом пошуку «внутрішніх ворогів», їх зазвичай описують як поплічників зовнішніх ворогів, потенційну загрозу і зрадників, яких слід позбутися³³.

Роберт Джелатлі у низці досліджень переконливо показав, що між зростанням екстермінаційних планів нацистської Німеччини щодо євреїв і ромів та рівнем підтримки дискримінаційної політики німецьким суспільством у міру заглиблення Німеччини у війну існував безпосередній зв'язок³⁴. Дослідник описує нацистський режим як «диктатуру консенсусу», яка маніпулювала суспільною думкою, але водночас була дуже до неї чутлива й відступала від проголошених заходів, коли бачила їх масове несприйняття (наприклад, у випадку суспільного спротиву кампанії евтаназії на початку 1940-х). Однак Друга світова війна, особливо на східному фронті, створила передумови для трансформації різних форм репресій у геноцид, включно з «остаточним вирішенням» єврейського питання³⁵.

Проблема комуністичних репресій у контексті теорії геноциду

Тема природи комуністичних репресій та способу їх опису надалі залишається однією з найдискусійніших і найполітизованіших у царині студій геноциду. На відміну від рішучого засудження нацистських злочинів і Голокосту, що є інтегральною частиною політичної культури західного світу (особливо США, Німеччини і цілої Західної Європи), інтелектуальний роман значної частини західних еліт з марксизмом далекий від завершення. Популярну ілюстрацію цього влучно навела авторка однієї з найпроникливіших книжок про ГУЛаг Ен Еплбом, звернувши увагу на популярність футболочок з комуністичною символікою, що сильно контрастує із повсюдною забороною нацистських символів в Європі³⁶.

Порівняльні дослідження комунізму і нацизму надалі постають перед непростю проблемою мови опису й підозр у намірах «нормалізувати» нацизм і «релятивізувати» Голокост. Саме в цьому (і небезпідставно) німецький філософ Юрген Габермас звинуватив історика Ернста Нолте,

³³ Р. Мелсон розвиває ці тези у статті про геноцид в Руанді, коріння якого він переконливо виводить з колоніальної європейської політики, заснованої на расових категоріях: *Melson R. Modern Genocide in Rwanda: Ideology, Revolution, War, and Mass Murder in an African State // The Spectre of Genocide*. P. 325–338.

³⁴ *Gellately R. Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany*. Oxford, 2001; *Social Outsiders in Nazi Germany* / Ed. by R. Gellately, N. Stoltzfus. Princeton, 2001.

³⁵ *Gellately R. The Third Reich, the Holocaust, and Visions of Serial Genocide // The Spectre of Genocide*. P. 263.

³⁶ Див.: *Еплбом Е. Історія ГУЛагу* / Пер. з англ. А. Іщенко. К., 2006.

який спочатку на сторінках «Frankfurter Allgemeine Zeitung» (1968 року), а згодом у книжці «Європейська громадянська війна. 1917–1945» висунув тезу про запозичення Гітлером багатьох елементів політики терору в Леніна і Сталіна³⁷. Пишучи про пізнавальну важливість порівняльного дослідження советських і нацистських екстермінаційних практик, французький науковець Ніколя Верт наголосив на некоректності зосередження лише на впливі советських злочинних дій на нацистський терор³⁸. Ця дискусія показала всю важливість проблеми пошуку такого способу розмови про комуністичні злочини, який би не релятивізував злочинів нацизму.

Проблема диспропорцій у вивченні та засудженні нацистських і комуністичних злочинів періодично повертається до активного наукового й суспільного обігу. У Франції 1997 року опубліковано «Чорну книгу комунізму», що стала справжнім бестселером (у Франції було продано понад 100 тис. примірників, а в цілому світі – близько мільйона)³⁹. Цей том вміщує тексти і матеріали різного фахового рівня, спільною метою яких було показати масштаб злочинів, що їх вчинили комуністичні режими в усьому світі. У вступній статті Стефан Куртуа (у минулому сам лівий інтелектуал) категорично стверджує, що «однобічна зосередженість» на нацистському геноциді євреїв спричинилася, зокрема, до негачії інших, подібних за масштабом, злочинів комуністичних режимів⁴⁰.

Один з авторів «Чорної книги» – американський історик Мартин Малія в кількох своїх статтях звертає увагу на «диспропорції» та «подвійні стандарти» у трактуванні нацистських і комуністичних злочинів⁴¹. На його думку, головною причиною такої асиметрії став той факт, що Радянський Союз переміг у Другій світовій війні⁴². Малія закликав західну наукову спільноту до чесного поррахунку з її советофільським минулим. Цей заклик, як і «Чорну книгу комунізму», спіткала досить гостра критика багатьох фахівців. Визнаючи факт масових злочинів советського режиму Леніна і

³⁷ Nolte E. Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus. 5^e Auflage. München, 1997. Детальніше про дискусію, викликану публікаціями Нолте, див.: Ewans R. J. In Hitler's Shadow: West German Historians and the Attempt to Escape from Nazi Past. New York, 1989.

³⁸ Werth N. The Mechanism of Mass Crime: The Great Terror in the Soviet Union, 1937–1938 // The Spectre of Genocide... P. 239. Поп.: Krasnodębski Z. Intelektualne źródła totalitaryzmu // Totalitaryzm a zachodnia tradycja / Pod red. M. Kunińskiego. Kraków, 2006. S. 97.

³⁹ Про німецьку дискусію навколо книжки див.: *Der rote Holocaust und die Deutschen. Die Debatte um das "Schwarzbuch des Kommunismus"* / Hg. H. Möller. München – Zürich, 1999. Аналіз французьких дебатів у: Dean C. J. Recent French Discourses on Stalinism, Nazism and "Exorbitant" Jewish Memory // History and Memory. 2006. Vol. 18. No. 1. P. 43–85.

⁴⁰ Courtois F. The Crimes of Communism // The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression. Camb., Mass., 1999. P. 23.

⁴¹ Malia M. Judging Nazism and Communism // National Interest. Fall 2002. No. 69. P. 63–78.

⁴² Malia M. Nazism – Communism: Delineating the Comprasion // The Lesser Evil: Moral Approaches to Genocide Practices / Ed. by H. Dubiel, G. Motzkin. London – New York, 2004. P. 13. Див. також у тій самій книжці есей Цветана Тодорова: *Todorov Tz. The Uses and Abuses of Comparison*. P. 25–34.

Сталіна, а також тривалу до них неухагу чи заперечення з боку західних інтелектуалів, критики наголошували на доречності розмежування марксизму і, ширше, соціалістичної ідеології та злочинних практик окремих комуністичних режимів.

Як вважає один із найвпливовіших істориків Голокосту Омер Бартов, нацизм за своєю природою був «геноцидальною ідеологією», а в політиці Гітлера руйнація посідала першочергове місце; натомість СРСР, попри всі свої злочини, «не був режимом, чиєю метою був геноцид»⁴³. Навіть більше,

...ностальгія за соціалізмом має право на існування – настільки, наскільки вона пов'язана з вірою в необхідність більшої соціальної справедливості. Натомість ностальгія за нацизмом може означати лише жадобу знищення і влади⁴⁴.

Полемізуючи з Малією, Майкл Девід-Фокс вважає занадто спрощеним переконання, що «сталінізм виріс з марксизму і що советський комунізм – це не що інше, як доведений до логічного екстремуму соціалізм»⁴⁵. Заперечуючи ототожнення помилковості й злочинності марксизму з політичною практикою і, зрештою, із розпадом Советського Союзу, Девід Волкер у передмові до збірника «Марксизм у ХХ столітті. Глобальний вступ» пише, що прихильники такого погляду мусять довести,

...що марксистська теорія містить у собі практики, знані в Советському Союзі, а також – що прорахунки і розпад СРСР сталися через марксизм, а не інші чинники⁴⁶.

Наступний вагомий аргумент – необхідність враховувати розмаїття комуністичних режимів (у ХХ столітті такими себе проголосили понад 20 по всьому світі) й некоректність «сумарного» розгляду їхніх злочинів.

У логічному зв'язку з попередньою перебуває теза про важливість еволюції советського режиму, врахування його видозмін і водночас його відносної часової тривалості та порівняно мирного розпаду.

Усвідомлення тих самих особливостей спонукало інших дослідників дійти висновку, що комуністична ідеологія небезпечніша за нацистську, бо покликається на загальнолюдські універсальні цінності, набагато успішніше маскує свої злочини, які, отже, тим більше заслуговують на принципове засудження⁴⁷. Ален Безансон висловив думку, що однією з причин

⁴³ *Bartov O.* Extreme Opinions // *Kritika*. Spring 2002. Vol. 3. No. 2. P. 290.

⁴⁴ *Ibid.* P. 295.

⁴⁵ *David-Fox M.* On the Primacy of Ideology. Soviet Revisionists and Holocaust Deniers (In Response to Martin Malia) // *Kritika*. Winter 2004. Vol. 5. No. 1. P. 84.

⁴⁶ *Walker D.* Introduction // *Twentieth-Century Marxism. A Global Introduction* / Ed. by D. Glaser, D. M. Walker. London – New York, 2007. P. 4.

⁴⁷ Такі думки висловили, зокрема, французькі інтелектуали Франсуа Фур'є і Ален Безансон. Докл. див.: *Dean C. J.* Recent French Discourses on Stalinism, Nazism and "Exorbitant" Jewish Memory...

недостатньої уваги світової спільноти до злочинів сталінізму була їх незрозумілість і позірна алогічність. За його словами, комунізм

...небезпечніший [за нацизм], бо комуністична система дуже підступна... й прагне показати свої злочинні вчинки як добрі. Вона також небезпечніша через те, що важче передбачити, хто стане її наступною жертвою. [За комунізму] кожен може у той чи інший момент опинитися в ролі ворога, тоді як нацизм визначає своїх ворогів наперед⁴⁸.

За цією логікою, важливість засудження комуністичних злочинів полягає у засадничому визнанні центрального місця комунізму в історії ХХ століття (через його тривалість у часі, географічну поширеність та кількість жертв), а ще того, що, на відміну від загальнообов'язкового антифашизму, антикомунізм надалі викликає підозри в багатьох європейських країнах⁴⁹.

Порівнюючи сталінізм і нацизм, Ян Кершоу та Моше Левін наголошують на їх засадничих відмінностях у здатності до самовідтворення. Якщо нацизм був класичним прикладом харизматичного руху з ірраціональною метою й фактичною запрограмованістю на самознищення, то сталінська система, попри всі її жахіття, таки «містила обмежену кількість раціональних завдань», а отже, змогла самовідтворити себе й не розпалася зі смертю вождя⁵⁰.

Теза про наукову некоректність категорії «тоталітаризму» до опису советського минулого здобула значне поширення в західній історіографії⁵¹. З неї (не обов'язково, але досить часто) випливає схильність до «нормалізації» советської історії. Яскравим прикладом цього є впливова течія «советської суб'єктивності», яка фактично становить собою реанімацію ідеології лівих інтелектуалів на найсучаснішому методологічному рівні⁵². Водночас варто наголосити на перспективних аспектах проблематизації концепту тоталітаризму – згадаю лише про інтелектуальний і моральний виклик тези, що справжню природу стабільності недемократичних в основі своїй режимів недостатньо пояснити самою лише жорстокістю державного терору⁵³.

⁴⁸ *Ibid.* P. 56.

⁴⁹ *Ibid.* P. 65.

⁵⁰ *Stalinism and Nazism. Dictatorships in Comparison* / Ed. by I. Kershaw, M. Lewin. Camb., 1997. P. 13.

⁵¹ Така позиція ґрунтується, зокрема, на неприйнятті способу, в який категорію «тоталітаризму» використовували в ідеологічних кампаніях часів «холодної війни»: *Stalinism and Nazism. Dictatorships in Comparison*. P. 3.

⁵² Змістовну критику пізнавальної обмеженості течії «советської суб'єктивності» див. у: Глебов С., Могильнер М., Семенов А. The Story of Us: Прошлое и перспективы модернизации гуманитарного знания глазами историков // Новое литературное обозрение. 2003. Т. 59. (<http://magazines.russ.ru/nlo/2003/59/gleb.htm>); Эткінд А. Советская субъективность: пытка во спасение? // Эткінд А. Non-fiction по-русски правда: Книга отзывов. М., 2007. С. 134–151.

⁵³ Див.: Mazower M. *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. London, 1999. P. 37.

Нарешті, не можна забувати, що і суспільна, і (меншою мірою) академічна західна дискусія про радянський «тоталітаризм», злочини комунізму та порівнюваність їх зі злочинами нацизму глибоко занурена в американський, німецький чи французький політично-ідеологічні контексти. Вельми часто аргументи і стиль цієї дискусії говорять набагато більше про її учасників та ідеологічні дебати в їхніх країнах, ніж про предмет суперечки. Ілюстрацією цього є, зокрема, дискусія про можливість визначення комуністичних злочинів як геноциду, яку докладніше розглянемо на прикладі Голодомору 1932–1933 років.

Голодомор 1932–1933 років як виклик для теорії геноциду

Сучасна західна історіографія визнає, що в ній довгий час переважали неспроможність і небажання писати про комуністичні злочини. Це переважно (якщо не винятково) впливало з позанаукових мотивацій: інтелектуального опору до офіційного дискурсу «холодної війни»; гострого заперечення і побоювання релятивізації злочинів нацизму (особливо у випадку німецької інтелектуальної ситуації); віри в соціалістичну альтернативу капіталізму. Дещо загострюючи тезу, можна сказати, що ще в 1970-х дискутували, чи голод 1932–1933 років узагалі мав місце; наприкінці 1980-х і дотепер дискусія зосередилася на проблемі його спланованості (і, меншою мірою, скерованості саме проти українців як етнічної групи); і щойно в останні роки починається серйозне обговорення проблеми, чи був Голодомор⁵⁴ геноцидом (що передбачає принципову відповідь на запитання про послідовність радянської політики та її національний складник).

За слушним спостереженням Франка Сисина, брак вагомих англomовних публікацій про Голодомор до середини 1980-х років був пов'язаний із недоступністю джерел і слабкістю політичного зацікавлення темою, а також із тематичними преференціями советології, яка більше цікавилася становленням радянської системи, ніж її опозицією й жертвами, і воліла ототожнювати СРСР з Росією та нехтувати національними республіками (додатковим чинником тут була орієнтація на вивчення російської мови та більшу доступність центральних архівів, порівняно з республіканськими)⁵⁵.

У середині 1980-х років про Голодомор як свідому кампанію на знищення не лише духу непокори селянства, а й українських національних почуттів

⁵⁴ Зауважимо, що сам термін «Голодомор» не є нейтральним. Він був витворений і спопуляризований за зразком такого ж політично забарвленого терміна «Голокост». Докл. про це див.: *Dietsch J. Making Sense of Suffering. Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture.* Lund, 2006.

⁵⁵ *Sysyn F. The Ukrainian Famine of 1932–33: the Role of the Ukrainian Diaspora in Research and Public Discussion // Studies in Comparative Genocide / Ed. by L. Chorbajian, G. Shirinian. Houndmills – Basingstoke, 1999. P. 184–186.* Ця публікація дотепер залишається найкращим аналітичним вступом до західної історіографії Голодомору.

написали Роберт Конквест у вже класичній праці «Жнива скорботи»⁵⁶ та Джеймс Мейс⁵⁷, який 1985 року очолив Комісію з вивчення українського Голодомору Конгресу США. Мейс, зокрема, наголосив на тому, що голод «жорстоко й травматично» загальмував розвиток української нації, став прикладом маніпуляції класовими категоріями, коли «національні проблеми означували як класові», й довів, що «фашистська правниця не має монополії на геноцид»⁵⁸.

Публікації Конквеста і Мейса справили значний вплив на західну історіографію, але їх було сприйнято неоднозначно. Нерідко висловлювано думку, що жертвою Голодомору була не лише Україна, а «всі чорноземні регіони», і не так українці, як селяни (до того ж не всі українці як національна група, бо представники цієї національності були і серед міських мешканців, і серед партійних функціонерів), що «більшість смертей за комуністичних режимів були не зумисними вбивствами», а наслідком пришвидшеної примусової модернізації країни відповідно до марксистських схем⁵⁹.

У цьому контексті доречно згадати спроби запропонувати опис Голодомору як «українського Голокосту». У збірнику «Чи унікальний Голокост? Перспективи порівняння геноцидів» (1996) Стівен Кац спробував порівняти геноцид євреїв і Голодомор. На його думку, навіть погоджуючись із тим, що сталінський терор голодом був спрямований також проти українських національних почуттів, ця

...безжальна кампанія проти українського націоналізму, що зруйнувала більшість питомої української культурної й політичної еліти, додатково до істотних втрат селянського населення регіону, найкоректніше може бути описана радше як приклад націоналістичного конфлікту й внутрішнього колоніялізму, ніж як приклад геноциду. Сталін не прагнув винищити все населення України⁶⁰.

Історик наголошує, що йому йдеться не про ієрархізацію жертв чи применшення жахів голоду, але про важливість феноменологічних від-

⁵⁶ *Conquest R.* The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine. New York – Oxford, 1986. У пострадянській Україні переклад книжки Конквеста було двічі видано, вона справила потужний вплив на українську історіографію.

⁵⁷ *Mace J. E.* The Man-Made Famine of 1933 in the Soviet Ukraine: What Happened and Why? // *Toward the Understanding and Preventing of Genocide* / Ed. by I. W. Charny. Boulder, 1984. P. 67–83.

⁵⁸ *Mace J. E.* Soviet Man-Made Famine in Ukraine // *The Spectre of Genocide...* P. 103.

⁵⁹ Див., напр.: *Arch Getty J.* Starving the Ukraine // *London Review of Books*. 1987. Vol. 9. No. 2. P. 7–8; *Mann M.* The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing. Cambridge, 2005. P. 318–328. Аналогічна теза присутня, наприклад, у синтезі британського історика Віляма Рубінштейна: «Советські голоди були цілковито несподіваними наслідками ідеологічно визначеного соціального планування, але не свідомими масовими вбивствами»: *Rubinstein W. D.* Genocide: A History. Harlow, 2004. P. 204.

⁶⁰ *Katz S. T.* The Uniqueness of the Holocaust: The Historical Dimension // *Is The Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide* / Ed. by A. S. Rosenbaum. Boulder, 1996. P. 30.

мінностей між «масовим убивством і нищенням цілої групи у міжвоєнний період заради політичного й територіального панування і війною за тотальне біологічне винищення»⁶¹.

Подібних висновків дійшла ще одна авторка того самого збірника Барбара Грін. Категоричність її суджень дисонує із тотальною залежністю всього викладу від англومовних праць і незнанням першоджерел. Ніби узагальнюючи думки близьких їй дослідників (більшість із них голодом в Україні спеціально не займалися)⁶², Грін стверджує:

На відміну від Голокосту, Великий Голод не був зумисним актом геноциду... Голод став наслідком сталінської спроби тотальної перебудови советського суспільства шляхом швидкої індустріалізації... Оскільки українці були здебільшого селянським населенням, вони постраждали найбільше. Смерть мільйонів українців та інших советських людей під час голоду була не метою, а радше наслідком безоглядної економічної політики⁶³.

Такі судження нерідко трапляються не лише в узагальнювальних працях, а й у ґрунтовних дослідженнях, побудованих на широкому залученні радянських архівних джерел. Часто також вириває теза про відсутність безпосередніх документальних доказів зумисності політики голоду. Зокрема, на неї можна натрапити в ретельній студії Роберта Девіса й Стівена Віткрофта «Роки голоду. Радянське сільське господарство 1931–1933»⁶⁴. Дослідники переконані, що структурним чинником виникнення голоду було рішення індустріалізувати селянську країну надшвидкими темпами, а суб'єктивним – два погані врожаї 1931 і 1932 років. На їхню думку, голод був для влади несподіваним і небажаним, а «погано освічені» еліти не спромоглися дати раду такому виклику.

З гострою критикою концепції Девіса і Віткрофта виступив професор економіки Амстердамського університету Майкл Елман. Він вийшов на якісно новий рівень полеміки щодо інтерпретації радянських документів і розуміння радянської системи ухвалення рішень та закликав уважніше поставитися до логіки політики Сталіна. Вказуючи на наївність аргументів про брак зумисних намірів використати голод з політичною метою на підставі відсутності прямих, документально засвідчених вказівок, Елман пропонує уважне прочитання кількох джерельних свідчень висловлювань Сталіна, що дають змогу виявити його прагнення покарати селян голодом за

⁶¹ *Ibid.* P. 31.

⁶² *Ulam A.* Stalin: The Man and His Era. New York, 1973. P. 349; *Tucker R. C.* Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928–1941. New York, 1990; *Malia M.* The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917–1991. New York, 1994. P. 139–227.

⁶³ *Green B. B.* Stalinist Terror and the Question of Genocide: The Great Famine // Is The Holocaust Unique? P. 156.

⁶⁴ *Davies R. W., Wheatcroft S. G.* The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933. Basingstoke, 2004.

непослух, закорінене в патріархальному баченні ним своєї ролі як «батька націй»⁶⁵.

Відповідаючи на критику, Девіс і Віткрофт знову наголосили, що, на їхню думку, Сталін, не усвідомивши масштабу голоду й будучи переконаний, що селяни самі винні в ньому, припустився «злочину недогляду» (*crime of omission*), але немає жодних доказів, що він «прагнув свідомо морити селян голодом»⁶⁶.

У наступній статті Елман розвинув свою полеміку в ширшому контексті дискусії про Голодомор як геноцид. Він зазначив, що для західного суспільства й еліт важливо зрозуміти, щодо сталінської політики не можна застосовувати категорії гуманітарних міркувань і сучасних стандартів правової держави. Натомість вкрай важливо говорити про неї «в контексті національного і міжнародного кримінального права»⁶⁷. Автор погоджується, що голод 1932–1933 років був комплексним феноменом (не виключено, що неможливим без поганих урожаїв), але наголошує, що це не знімає питання про свідоме використання його владою з метою війни з селянством. Елман наголошує:

Єдиний спосіб захищати Сталіна від звинувачення в (масовому) вбивстві – це доводити, ніби він не передбачав того, що заборона селянам полишати регіони найбільшого голодування й вилучення у них хліба спричинять додаткові смерті... Поза сумнівом, Сталін був некомпетентний у багатьох справах, але чи справді він був настільки некомпетентний?⁶⁸

На думку дослідника, Голодомор повністю відповідає закріпленому в міжнародному праві визначенню злочину проти людства. А проте застосування до нього Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду викликає деякі труднощі. Якщо зумисність сталінської політики може бути доведена принаймні на підставі опосередкованих свідчень, то відсутність у Конвенції згадок про політичні та соціальні групи висуває обов'язкову вимогу доведення, що голод був спрямований на знищення саме етнічної спільноти. У такому разі, на думку Елмана, під визначення геноциду підпадає радянська політика щодо кубанських козаків, яка включала не лише голод, а й заборону вживання української мови, закриття місцевих україномовних газет і освітніх закладів, свідоме переселення на Кубань росіян⁶⁹.

Ситуація може змінитися в разі застосування ширшого визначення геноциду, прийнятого, зокрема, у французькому праві, яке до груп, пере-

⁶⁵ *Ellman M.* The Role of Leadership Perceptions and of Intent in the Soviet Famine of 1931–1934 // *Europe-Asia Studies*. 2005. Vol. 57. No. 6. P. 823–841.

⁶⁶ *Davies R. W., Wheatcroft S. G.* Stalin and the Soviet Famine in 1932–33: A Reply to Ellman // *Ibid.* 2006. Vol. 58. No. 4. P. 625–633.

⁶⁷ *Ellman M.* Stalin and the Soviet Famine of 1932–33 Revisited // *Ibid.* 2007. Vol. 59. No. 4. P. 663.

⁶⁸ *Ibid.* P. 680.

⁶⁹ *Ellman M.* Stalin and the Soviet Famine of 1932–33. P. 681.

лічених у Конвенції, додає «групу, визначену на підставі будь-якого іншого нормативного критерію» або, враховуючи висновок Міжнародного кримінального трибуналу з Руанди 1998 року: «правопорушник винний, оскільки він знав або мусив знати, що вчинені ним дії зруйнують, частково або повністю, групу». Іншими словами, приймаючи, що Сталін «знав або мусив знати» правдиві розміри врожаю й наслідки заборони на міграцію селян і зменшення поставок зерна для українських селян, він винний у геноциді⁷⁰.

Дуже важливе зауваження Елмана, що за умови прийняття широко визначення геноциду Голодомор 1932–1933 стане «не єдиним, але найбільшим радянським геноцидом». Однак чимало інших історичних подій – як-от експансія королівства Зулу в Південній Африці початку ХІХ століття, європейська работоргівля і колонізація Карибських островів та Америки, атомне бомбування Гірошіми і Нагасакі, економічні санкції 1990-х проти Іраку – теж можна буде вважати геноцидами⁷¹.

Одні з найретельніших і найцікавіших досліджень Голодомору належать перу Андреа Граціозі. Доробок цього історика за щасливим збігом обставин порівняно добре знаний в Україні⁷². Зокрема, українською перекладено публікацію джерел «Листи з Харкова», у якій дослідник запровадив до наукового обігу дипломатичні рапорти італійських дипломатів про голод в Україні та на Північному Кавказі⁷³.

Історик стверджує, що Голодомор став «незапланованим» наслідком політики влади, який, втім, був *свідомо* використаний нею і призвів до геноциду. Щоправда, він не мав на меті повне знищення українців як нації. У цьому полягає його засаднича відмінність від Голокосту: Голодомор не був спрямований на знищення всієї національної групи, не вбивав людей прямо, мав теоретичні й політичні підстави, а не етнічні чи расові⁷⁴. На думку Граціозі, вживання терміна «Голодомор» виправдане з огляду на розрізнення загальносоюзного явища 1931–1933 років і голоду в Україні після літа 1932 року. Відтоді Голодомор цілком підпадає під затверджене Конвенцією ООН визначення геноциду як «зумисного створення для групи таких умов існування, що розраховані на її повне чи часткове фізичне винищення».

⁷⁰ *Ibid.* Р. 685.

⁷¹ *Ibid.* Р. 686.

⁷² Див., зокрема: Граціозі А. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український Голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // Український історичний журнал. 2005. № 3. С. 120–131 [російськомовна версія: Граціозі А. Советский голод и украинский голодомор // Отечественные записки. 2007. № 1. С. 156–177]; Граціозі А. Усвідомлювання Голодомору // Критика. 2005. № 12. С. 6–8.

⁷³ Graziosi A. Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–33. Torino, 1991. Укр. видання: Граціозі А. Листи з Харкова / Пер. з італ. М. Прокопович. Харків, 2007.

⁷⁴ Граціозі А. Голод у СРСР... С. 128.

Чи можливе правове трактування Голодомору як геноциду і чи може цей випадок посприяти загальному розширенню поняття геноциду? Це питання поступово стає предметом обговорення також серед юристів. Наприклад, Девід Маркус розглядає три приклади злочинів голоду (*famine crimes*): Голодомор 1932–1933 років [у його характеристиці він цілком покладається на «Жнива скорботи» Конквеста]; голод 1983–1985 років в Ефіопії, що виник унаслідок антиповстанських військових операцій, і голод 1990-х у Північній Кореї, що охопив лише північ країни⁷⁵. Дослідник наголошує, що всі три випадки засвідчили сліпоту міжнародної спільноти й переважаючу в її політиці міркувань політичної доцільності над міркуваннями права. Попри поширену думку про природні причини голоду, зазначає Маркус, «доля ураженого голодом населення часто перебуває цілковито під людським контролем». Автор пропонує не лише розглядати злочини голоду як один зі злочинів проти людства, а й ухвалити спеціальну Конвенцію про злочини голоду. При цьому він зауважує, що в категоріях наявної Конвенції ООН,

...якщо голод був задуманий як зброя проти куркулів, групи, яку принаймні формально можна визначити за її економічним статусом, він не відповідає визначенню геноциду⁷⁶.

Про ті самі формальні проблеми із тлумаченням пише німецький історик Егберт Ян. Він звертає увагу на методологічну хибність висновку, що Голодомор був геноцидом, на підставі того факту, що більшість його жертв – українці⁷⁷. Беручи до уваги поєднання класициду й геноцидальних намірів, Ян наголошує на важливості проблеми зумисності знищення групи й тій обставині, що історіографії дотепер

...бракує систематичних спроб дослідити структуру типів дій і свідомости усіх виконавців, залучених до організації та здійснення зумисного, недбалого чи просто байдужого винищення мільйонів людей⁷⁸.

Приклад Голодомору – одна з численних колізій, що виникають у разі застосування нормативного визначення геноциду в Конвенції ООН до опису конкретних прикладів масових знищень людей. Наприклад, революційний військовий режим Ефіопії протягом 1974–1991 років вів боротьбу із озброєними опозиційними рухами, під час якої загинули 1,2–2 мільйони людей. За визначенням Конвенції, це не було геноцидом, але за ефіопським правом убивства людей за політичні погляди чи опозицію до державної влади є формою геноциду (Ефіопія була першою країною, що юридично

⁷⁵ *Marcus D. Famine Crimes in International Law // The American Journal of International Law. 2003. Vol. 87. No. 2. P. 245–281.*

⁷⁶ *Ibid.* P. 265.

⁷⁷ *Jahn E. On the Phenomenology of Mass Extermination in Europe. A Comparative Perspective on the Holodomor // Osteuropa. Sketches of Europe. Berlin, 2005. P. 209.* Вперше статтю було опубліковано німецькою в присвяченому Голодомору числі журналу *Osteuropa* (2004. № 12).

⁷⁸ *Ibid.* P. 207–208.

закріпила захист політичних груп у національному праві про геноцид ще на початку 1960-х років)⁷⁹.

У випадку масових убивств, учинених червоними кхмерами в Камбоджі, як і у випадку Голодомору, побутували виправдання, що жертви – це «незумисні наслідки соціальної революції». Та ще більшу проблему викликала та обставина, що об'єктом масового терору червоних кхмерів стало все населення країни, а не лише меншини. На позначення цього феномена було запропоноване слово «автогеноцид», тобто «масове вбивство членів групи, до якої належать самі виконавці»⁸⁰. Адже з формального застосування Конвенції ООН випливає, що жертвами геноциду в Камбоджі були лише в'єтнамська, буддистська та інші меншини. Чи має таке розрізнення дослідницький і моральний сенс?

Отже, поняттю геноциду і з наукового, і з юридичного погляду затісно в рамках нормативного визначення Конвенції. Залежність від юридичного визначення влучно і пристрасно окреслив редактор «Енциклопедії геноциду» Ізраель Чарні:

Якщо є якась суперечність між масою загиблих людей і нашими юридично-науковими дефініціями, то саме ці дефініції мусять пристосовуватися і змінюватися. Визначення геноциду також мусить бути суголосним зі щоденними мовними практиками звичайних людей, які, бачачи силу-силенну вбитих, природно хочуть застосувати до такої події одне слово, яке існує в людській мові для такої події. І тому масове вбивство двадцяти мільйонів радянських громадян, що його вчинив Сталін, знищення ста чи більше тисяч членів комуністичної опозиції в Індонезії, вбивство мільйона чи двох мільйонів камбоджійців червоними кхмерами – все це однозначні приклади геноциду⁸¹.

Одна з проблем, що впадає у вічі під час ознайомлення із західними публікаціями про Голодомор, – це залежність дискусії від дуже обмеженої кількості англомовних книжок. Можна без перебільшення сказати, що історія Голодомору залишається вельми слабо розвинутою ділянкою досліджень, яка й досі багато в чому ґрунтується на вірі та припущеннях і не може похвалитися серйозними студіями з підставових питань. Одним із них залишається проблема локальних виконавців терору голодом. Наприклад, шведський дослідник Йоган Дітч вважає:

...щойно з'ясується, що багато українців були задіяні у вилученні зерна, більше не буде змоги зображати Голодомор як геноцид, задуманий і dokonаний Радянським Союзом і скерований проти українців⁸².

⁷⁹ Cissi E. Genocide in Cambodia and Ethiopia // *The Spectre of Genocide...* P. 308.

⁸⁰ Цит. за: Shaw M. What is Genocide? P. 76.

⁸¹ Charny I. W. Toward a Generic Definition of Genocide // *Genocide: Concepts and Historical Dimensions* / Ed. by G. S. Antopolus. Philadelphia, 1994. P. 64. На цій тезі значною мірою вибудовано аргументацію у статті: *Грабонович Г. Голодомор і пам'ять* // *Критика*. 2003. № 12. (http://www.krytyka.kiev.ua/articles/s4_12_2003.html)

⁸² Dietsch J. Making Sense of Suffering. Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture. Lund, 2006. S. 222. Критику цієї та інших не завжди зважених тез Дітча див. у

Чи справді доведення факту масової участі етнічних українців в імplementації Голодомору означатиме, що штучний голод не був геноцидом? Чи не є ця фраза відбитком поширеного переконання, що виконавці і жертви геноциду мусять бути різного етнічного походження? (Як у випадку Голокосту євреїв, коли саме *етнічність* була вирішальним чинником у відборі жертв). І чи не закладене у такій тезі неявне і непряме переконання, що страждання людей, призначених до екстермінації за етнічною ознакою, важить більше за страждання приречених на смерть за іншими критеріями?

Цікаво, що стаття Романа Сербина, написана із цілком протилежних позицій (є спробою доведення, що Голодомор підпадає під визначення геноциду Конвенцією ООН), містить подібний заклик до серйознішого вивчення механізму втілення урядової політики та її локальних виконавців⁸³.

Голокост євреїв у 1941–1944 роках в Україні: нові дослідницькі проблеми і знахідки

Наукова література з проблематики Голокосту надзвичайно широка й тематично багата, тоді як її українські сюжети надалі досліджені вкрай недостатньо. Серйозне зацікавлення цією проблематикою – один із викликів, що стоять перед сучасною українською історіографією. У цій статті я лише стисло опишу основні напрямки досліджень Голокосту в Україні на матеріалі західних публікацій останніх років: проблема української колаборації у винищенні євреїв; питання порятунку євреїв в Україні; пам'ять про Голокост та її інструменталізація у Советському Союзі й пострадянській Україні.

Однією з перших спроб виваженої й серйозної розмови про україно-єврейські стосунки часів нацистської окупації стала стаття Філіпа Фрідмана, опублікована 1959 року⁸⁴. Автор констатував брак серйозних досліджень теми, ненадійність і нерепрезентативність джерельної бази, а також наявність «глибокої прірви» між інтерпретацією подій єврейськими і українськими істориками, не в останню чергу через той самий брак надійних джерел⁸⁵.

Піонерською публікацією про можливі причини і мотивації колаборації українців у винищенні євреїв стала стаття Івана-Павла Химки, в якій автор спробував виокремити низку «позачасових», кон'юнктурних і довготрива-

рецензії Карела Беркгофа: *American Historical Review*. December 2006. P. 1628–1629. Зокрема, рецензент зазначає, що в багатьох випадках геноцидів члени віктимізованої групи були також серед виконавців.

⁸³ *Serbyn R.* The Ukrainian Famine of 1932–1933 as Genocide in the Light of the UN Convention of 1948 // *The Ukrainian Quarterly*. 2006. Vol. LXII. No. 2. P. 204–205.

⁸⁴ *Friedman P.* Ukrainian-Jewish Relations During the Nazi Occupation // *YIVO Annual of Jewish Social Science*. New York, 1959. Vol. XII. P. 259–296.

⁸⁵ *Ibid.* P. 295–296.

лих чинників⁸⁶. До «позачасових» він зарахував прагнення матеріальних вигод та психологічну схильність до отримання задоволення від заподіяння болю та смерті (які були актуалізовані й заохочені нацистською окупацією). До кон'юнктурних – особливості ситуації нацистської окупації для українців, а саме: визначення нацистами українців, разом з литовцями та латишами, як групи достатньо антибільшовицької, антисемітської й водночас «примітивної», з якої рекрутували добровольців до здійснення масових страт євреїв; пронимецька орієнтація українського націоналістичного руху (принаймні на самому початку війни); тривалий досвід життя українців в умовах масового політичного насильства, помножений на особливу жорстокість німецької окупації на сході Європи.

Серед довготривалих чинників Химка розрізняє ті, що пов'язані з епохою націоналізму, й ті, що походять з середньовічних і ранньомодерних часів. До перших належить сама природа націоналістичного бачення світу, поділеного на «своїх» і «чужих», що значно спрощує засвоєння стереотипів «жидокомуни» як нової модифікації образу євреїв-колаборантів з національними ворогами України (історичним підґрунтям такого образу стало зрозуміле з погляду інтересів меншості прагнення євреїв підтримувати політично домінуючу національність, тобто поляків у Східній Галичині та росіян – у підросійській Україні). Химка наголошує на другому продукті ери націоналізму – розриві між політикою й етикою, схильності національних рухів виправдовувати будь-які методи досягнення певної політичної мети. Ця логіка яскраво проявить себе у заохоченні ОУН до вступу своїх симпатиків до лав української поліції задля здобуття військового вишколу й отримання зброї. Той факт, що серед дій поліції були відверто злочинні вчинки, не відігравав тут істотної ролі, порівняно з найвищою метою – боротьбою за незалежність України⁸⁷.

До довготривалих чинників, що сягають Середньовіччя, Химка зарахував соціально-економічний антагонізм українців і євреїв, антисемітські компоненти християнського віровчення, окремі елементи антиєврейського насильства в українській народній культурі. При цьому, наголосив він, ці чинники не можна вважати поясненням участі в Голокості:

До колаборації українців штовхала не релігія чи народна культура; це колаборація підштовхнула чи активізувала окремі, периферійні елементи цих двох – історично первинних – культурних систем⁸⁸.

Іншими словами, нацизм активізував «темну сторону» націоналізму, але всю складність феномену націоналізму некоректно зводити до цієї темної сторони.

⁸⁶ Himka J.-P. Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews during World War II // *The Fate of the European Jews, 1939–1945: Continuity or Contingency?* / Ed. by J. Frankel. New York, 1997. P. 170–189. (<http://zwoje-scrolls.com/zwoje16/text11.htm>).

⁸⁷ *Ibid.*

⁸⁸ *Ibid.*

Проблема української колаборації стала предметом емпіричних досліджень низки західних науковців. Важливі узагальнення щодо цього містяться у ретельних розвідках Дітера Поля⁸⁹. Співробітник Американського музею пам'яті Голокосту Мартин Дін присвятив свою монографію участі локальної української і білоруської поліції в Голокості. На думку автора, Голокост на сході Європи був «інтегральною частиною динамічних взаємин між окупаційною владою і місцевим населенням», а участь останнього в екстермінації євреїв «жодним чином не применшує відповідальности нацизму за ці жахливі злочини, але стає істотною особливістю втілення Голокосту на цих теренах»⁹⁰. Висновок про українську поліцію як «інтегральну частину» винищення нацистами євреїв Східної Галичини розвивають Габріель Фіндер і Александр Прусин. Вони покликаються на тезу Яна Гроса, що досвід війни й окупації був «феноменом подвійного спрямування»: поведінка окупованого населення значною мірою «визначалася окупантом», але не зводилася до цього⁹¹. Праці Діна, Фіндера, Прусина та інших дослідників⁹² додають дуже важливу фактичну інформацію, але в питанні мотивацій і логіки участі місцевого населення в Голокості не пропонують нових, порівняно із аналізом Химки, інтерпретацій.

Надалі майже недослідженим залишається явище порятунку євреїв в окупованій Україні. Винятком на загальному тлі є змістовна стаття Франка Гольчевського з промовистою назвою «Ревізія одного кліше»⁹³. «Одним кліше» автор називає поширений стереотип про загальну ворожість україн-

⁸⁹ Pohl D. Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941–1943 // Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit: Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik / Hrsg. N. Frei, S. Steinbacher, B. C. Wagner. München, 2000. S. 135–173; Pohl D. Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden // Die Täter der Shoah: Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche? / Hrsg. G. Paul. Göttingen, 2002. S. 205–234, та ін.

⁹⁰ Dean M. Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944. Basingstoke, 2000. P. 167.

⁹¹ FINDER G. N., PRUSIN A. V. Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian Police and the Holocaust // East European Jewish Affairs. 2007. Vol. 37. No. 1. P. 96–97.

⁹² Див.: Lower W. Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine. Chapel Hill, 2005; Golczewski F. Die Kollaboration in der Ukraine // Kooperation und Verbrechen: Formen der "Kollaboration" im östlichen Europa 1939–1945 / Hrsg. C. Dieckmann. Göttingen, 2003. S. 151–182; Melamed V. Organized and Unsolicited Collaboration in the Holocaust. The Multifaceted Ukrainian Context // East European Jewish Affairs. 2007. Vol. 37. No. 2. P. 217–248.

⁹³ Golczewski F. Die Revision eines Klischees: Die Rettung von verfolgten Juden im Zweiten Weltkrieg durch Ukrainer // Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit: Regionalstudien / Hrsg. W. Benz, J. Wetzel. Berlin, 1998. H. 2. S. 9–82. Поп. також: Redlich S. Metropolitan Andrii Sheptyts'kyj and the Complexities of Ukrainian-Jewish Relations // Bitter Legacy. Confronting the Holocaust in the USSR / Ed. by Z. Gitelman. Bloomington – Indianapolis, 1997. P. 61–76. Редліх, зокрема, пише про вплив «традиційно негативного єврейського образу України і українців» на відмову Яд Вашем надати митрополитові Шептицькому звання «праведника світу» попри неодноразові й документовані звернення із доказами про порятунок ним 150 євреїв (Р. 73).

ців до євреїв. Загалом історичний і соціально-психологічний феномен порятунку євреїв за умов кари смерті у разі виявлення таких фактів і загальної антигуманної атмосфери окупації надалі чекає на ґрунтовне вивчення.

Один з істотних викликів, що стоїть перед усіма дослідженнями Голокосту, – розгляд цього питання у великому й заплутаному клубку проблем часів окупації. Монографія, що описує повсякденне життя окупованої нацистами України (на теренах Райхскомісаріяту Україна), належить перу Карела Беркгофа⁹⁴. Історик викладає історію Голокосту, спираючись на якнайширше багатомовне коло джерел, і стверджує, що найпослідовнішими рятувальниками євреїв були баптистська та євангелістська спільноти, а основна маса населення зайняла позицію спостереження і зосередилася на власному виживанні. Беркгоф також наголошує на розрізненні емоцій населення щодо євреїв та конкретних вчинків проти них⁹⁵.

Пам'ять про Голокост, як історична пам'ять загалом, – одна з найболючіших проблем пострадянської України. Вплив Другої світової війни на ідеологію, настрої та практики радянського режиму з локальним фокусом на Вінниці став предметом піонерського дослідження Аміра Вайнера⁹⁶. Дослідник описує повоєнні стереотипи, що «на фронті не було євреїв», у контексті свідомих зусиль влади не допустити «окреслення особливого єврейського простору в загальному міті війни». Вайнер аналізує явища віктимізації, вплив Голокосту на приватне світосприйняття його очевидців, природу повоєнної національної політики СРСР⁹⁷.

Фактично першою спробою звернення до проблеми пострадянської української пам'яті про Голокост є книжка вже неодноразово згадуваного в цій статті Омера Бартова під промовистою назвою «Викреслені. Затирання слідів єврейської Галичини в сучасній Україні»⁹⁸. Ця праця є радше своєрідним путівником (з численними світлинами й дуже емоційними коментарями), ніж аналітичною рефлексією про пострадянську історичну пам'ять. Бартов пише про жалюгідний стан пам'яток єврейської культури в Галичині, брак пам'ятних знаків або метафоричність, обмеженість і нещирість їх написів, зосередженість на українській віктимізації й брак згадок про участь ОУН у винищенні євреїв. Історик добачає

...зв'язок між радянським проектом створення пам'яті про війну, в якій цілковито відсутня унікальна доля євреїв, і українським націоналістичним проектом викреслення Голокосту з пам'яті минулого й уславлення національних

⁹⁴ *Berkhoff K. C. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule. Camb., Mass. – London, 2004.*

⁹⁵ *Ibid.* P. 88.

⁹⁶ *Weiner A. Making Sense of War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. Princeton – Oxford, 2001.*

⁹⁷ *Ibid.*

⁹⁸ *Bartov O. Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine. Princeton – Oxford, 2007.*

мучеників, які, серед інших визначних досягнень, також брали участь у геноциді євреїв⁹⁹.

Погоджуючись із важливістю цих спостережень, вважаємо, що книжці відчутно бракує ширшого українського тла (пострадянська Україна не обмежується Галичиною, а регіональні різновиди політики пам'яті у цьому контексті дуже істотні) й загального аналізу офіційної політики пам'яті та спектра неофіційних викликів і відповідей. Наприклад, зовсім не згадано контрверсію з офіційним визнанням УПА «воюючою стороною», але категорично стверджується, що українська історіографія «надалі творить образ Великої Вітчизняної війни як фундаментального елемента національної ідентичності». Праці Бартова бракує серйознішого залучення україномовних наукових студій і публікацій у періодиці (зокрема, статистичні дані автор часто наводить на підставі «Вікіпедії», про Володимира Гнатюка пише із покликом на <http://www.lvivbest.com>, а антитисям'ятські публікації екстремістської тернопільської газети «Не здамось», без жодних соціологічних чи усноїсторичних досліджень, трактує мало не як загальне переконання усіх мешканців регіону).

Невикористаний потенціал усної історії Голокосту потребує окремої розмови. Це яскраво засвідчила щойно відкрита в паризькому Меморіалі Шоа виставка «Голокост кулями: Масові розстріли євреїв в Україні 1941–1944 років»¹⁰⁰. Виставка є результатом польових досліджень в Україні, що полягали у виявленні місць масових поховань жертв геноциду і записках інтерв'ю місцевих мешканців – очевидців Голокосту. Загальною тривалістю понад 9 годин, ці свідчення є промовистою ілюстрацією важливості усної історії Голокосту.

Не менш перспективним напрямком досліджень видається мікроісторія Голокосту в поодиноких селах чи містах. Омер Бартов, який анонсував написання такої мікроісторії Бучача, влучно зауважив особливість основного масиву літератури з проблематики: «Те, як євреїв убивали, говорить нам дуже мало про те, як євреї жили». Тож важливим історіографічним завданням є опис «світу, в якому значна частина вбивств мала місце, тобто соціального й політичного контексту Східної Європи»¹⁰¹.

«Етнічні чистки»: концепт і його критика

Термін «етнічні чистки» увійшов до світового медійного, політичного та академічного простору 1992 року (в контексті війн у колишній Югославії) і миттєво опанував його. Історія його локального слововжитку сягає

⁹⁹ *Ibid.* P. 64.

¹⁰⁰ До виставки було видано наукову працю, що також містить CD із записами інтерв'ю очевидців подій. Див.: *The Mass Shootings of Jews in Ukraine 1941–1944: The Holocaust by Bullets* / Ed. by J. Fredj, S. Nagiscarde. Paris, 2007.

¹⁰¹ *Bartov O. Erased.* P. xi–xii.

сербо-мусульманського конфлікту в Косові у 1980-х, національного протистояння часів Другої світової війни і навіть Балканських війн початку ХХ століття. Певні аналогії цього терміна можна додати у закликах Гітлера й Гімлера до *völkische Flurbereinigung* (очищення терену захоплених нацистами країн від євреїв, ромів і поляків)¹⁰², твердженнях найвищих посадовців повоєнних Чехословаччини і Польщі, що поразка Німеччини дає їм унікальну історичну нагоду «радикально очиститися від німецького елементу нашої держави»¹⁰³, чи радянських *чисток* і вже пострадянських *зачисток* території. У кожному разі, важливо те, що термін походить від виконавців, і те, що початково в їхніх устах він мав цілком позитивне і легітимне значення.

Перше наукове визначення «етнічної чистки» запропонував 1996 року Ендрю Бел-Фіалкоф: «сплановане, продумане переміщення з певної території небажаного населення на підставі етнічних критеріїв»¹⁰⁴. Розрізнення між «етнічною чисткою» та «геноцидом» чітко провів Норман Наймарк:

Геноцид – це зумисне вбивство частини або усієї етнічної, релігійної чи національної групи... Мета етнічної чистки – вигнати людей і часто-густо усі сліди їхнього перебування з конкретної території¹⁰⁵.

Застосовуючи це розмежування на емпіричному матеріалі, Наймарк зазначає, що «лише через *таку велику кількість смертей*, до яких призвело прагнення молодотурків здійснити свої плани, ми можемо назвати вірменський випадок геноцидом»¹⁰⁶.

Концептуальним публікаціям з питань «етнічних чисток» властивий наголос на засадничій модерності цього явища, його транснаціональності, глобальності та органічних зв'язках з демократією. Соціолог Майкл Манн у книжці з провокативною назвою «Темний бік демократії» доводить, що вбивчі етнічні чистки «належать до нашої цивілізації і до кожного з нас»¹⁰⁷. Манн розвиває тезу, що модерність структурована за етнічними та націоналістичними принципами, а етнічні чистки – явище історичне і динамічне, властиве цілому світові в процесі модернізації та демократизації. Ба більше, «європейські держави наразі безпечно демократичні, але

¹⁰² Naimark N. *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Cambridge – London, 2001. P. 67.

¹⁰³ *Ibid.* P. 114.

¹⁰⁴ Див.: Bell-Fialkoff A. *Ethnic Cleansing*. Basingstoke, 1996. У своїй книжці, що містить чимало спрощених і поверхових тез, Бел-Фіалкоф розмірковує про «етнічні чистки» на здебільшого сучасних прикладах, як-от доля етнічних росіян у пострадянських державах. Зразком неглибокого підходу до проблеми може бути категоричне твердження автора, що Україна «поділена на націоналістичний захід і центр та проросійські схід і південь», що робить імовірним «розкол» країни, запобігти якому держава намагається «пришвидшеною асиміляцією», тобто «українізацією» освітньої системи. *Ibid.* P. 286.

¹⁰⁵ Naimark N. *Fires of Hatred*. P. 3.

¹⁰⁶ *Ibid.* P. 84.

¹⁰⁷ Mann M. *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*. Cambridge, 2005. P. 3.

більшість з них також пройшли колись через етнічні чистки»¹⁰⁸. Базовий концепт свого аналізу соціолог визначає так:

Етнічна чистка – це усунення членами однієї групи (самовизначеної чи визначеної іншими як така, що має спільне походження і культуру) іншої такої групи з території, що визначається ними як їхня власна¹⁰⁹.

Провокативне пов'язання вбивчих чисток з модернізацією породило серйозні дискусії. Критики побудови Манна звернули увагу, що він надто спрощено описує класи та етнічні групи як сталі й замкнені в собі спільноти; наголошували, що книжку коректніше (і, відповідно, менш сенсаційно) слід було б назвати «Темний бік процесу демократизації» (із чим сам Манн погодився); а також зазначити, що автор приділив невідповідно мало уваги комуністичним злочинам (із чим Манн не погодився, стверджуючи, що комунізму етнічні чистки радше не були властиві)¹¹⁰.

Норман Наймарк так само наголошує зв'язок етнічних чисток з модерністю та модерним расовим націоналізмом і некоректність приписування якійсь окремій нації особливої культурно-історичної схильності до подібних дій¹¹¹.

Зв'язок модерності з гомогенізацією справді вражає. Ще 1915 року швейцарський етнограф Георг Монтандон писав, що «природні» кордони мусять бути встановлені за етнічним критерієм, а меншини, які опиняться у складі більших держав, мають бути «масово переселені», що надасть їм змогу возз'єднатися з власною групою. Постульоване американським президентом Вудро Вілсоном «право націй на самовизначення» стало одним з публічних формулювань ідей, що ними була насичена атмосфера часу. У листопаді 1913 року Османська імперія та Болгарія уклали перший в історії договір про «добровільний обмін населенням». На цей прецедент 1923 року покликався турецький уряд під час укладення Лозаннської угоди. Вона передбачала «примусове переселення» греків з Туреччини та турків з Греції, а насправді юридично легітимізувала вигнання сотень тисяч греків з Анатолії, яке вже відбувалося.

У повоєнній Європі лідер комуністичної Польщі Владислав Гомулка заявив: «Ми маємо вигнати усіх німців, адже країни будуються на національних, а не багатонаціональних засадах»; британський прем'єр Вінстон Черчилл і чехословацький лідер Едвард Бенеш виправдовували масове вигнання німців з повоєнної Чехословаччини і Польщі, покликаючись на

¹⁰⁸ *Ibid.* P. 4–5. Пор. тезу Роберта Гайдена, що «геноцид був знаряддям побудови низки національних держав, які є шанованими членами світової спільноти»: Hayden R. M. Schindler's Fate: Genocide, Ethnic Cleansing, and Population Transfers // *Slavic Review*. 1996. Vol. 55. No. 4. P. 732.

¹⁰⁹ *Ibid.* P. 11.

¹¹⁰ Див.: *Debate on Michael Mann's "The Dark Side of Democracy"* // *Nations and Nationalism*. 2006. Vol. 12. No. 3. P. 389–411; *Review Forum: Michael Mann's "The Dark Side of Democracy"* // *Journal of Genocide Research*. 2006. Vol. 8 (4). P. 473–490.

¹¹¹ *Naimark N. Fires of Hatred*. P. 6–7, 16.

Лозаннську угоду. Вже у 1990-ті роки про «успішний досвід» Лозанни говорив президент Хорватії Франьо Туджман, наголошуючи, що завдяки тим обмінам населення «Туреччина створила передумови для свого розвитку як національна держава»¹¹².

На тлі тріумфального поступу в міжнародному публічному обігу пролунали і поодинокі голоси щодо недоречності й пізнавальних обмеженостей концепту «етнічної чистки». За словами Мартина Шоу, це означення «напівгеноцидального насильства» є евфемістичним терміном, що нерідко приховує прагнення інтелектуального чи політичного невтручання¹¹³. Дослідник наголошує, що поширення цього поняття є наслідком загального прийняття вузького розуміння геноциду в категоріях суто фізичного насильства. Натомість для нього геноцид є не просто однією з форм насильства проти цивільних груп населення, а загальними рамками його розуміння¹¹⁴. Запитання Шоу: «Чи можливо здійснити переміщення населення у негеноцидальний спосіб?» – спонукає до роздумів. Як і його пристрасний наголос на важливості не відокремлення різних досліджуваних феноменів за допомогою все нових і нових термінів, а вивчення їх взаємозв'язку.

Шоу закликає замість продукувати нові додаткові терміни на кшталт «етноцид»¹¹⁵, «гендерцид»¹¹⁶, «політицид», «класицид» і «урбіцид»¹¹⁷ говорити про етнічні, гендерні, політичні, класові й урбаністичні виміри геноциду¹¹⁸. Проте, на думку інших науковців, перевагами концепту «етнічна чистка» є «коректне відтворення бачення ситуації виконавцями»¹¹⁹, а також можливість розмежування й адекватнішої класифікації різних випадків

¹¹² Усі приклади наведено за: *Naimark N. Fires of Hatred*. P. 18, 43, 54, 124, 171.

¹¹³ *Shaw M. What is Genocide?* P. 37.

¹¹⁴ *Ibid.* P. 63.

¹¹⁵ За формулюванням ЮНЕСКО (1981): «Етноцид означає, що етнічній групі відмовляють у праві користування, розвитку й поширення її культури і мови... Ми проголошуємо, що етноцид, себто культурний геноцид, є порушенням міжнародного права, що дорівнює геноцидові, засудженому Конвенцією ООН...» Цит. за: *Shaw M. Op. cit.* P. 65. Ізраель Чарні визначає «етноцид» як різновид «культурного геноциду»: «Свідоме нищення культури інших людей, що не обов'язково передбачає їх фізичне знищення»: *Charny I. W. Toward a Generic Definition of Genocide // Genocide. Conceptual and Historical Dimensions*. P. 77.

¹¹⁶ Термін авторства Мері Ен Ворен на позначення «зумисної екстермінації осіб за ознакою статі»: *Warren M. A. Gendercide: The Implications of Sex Selection*. Totowa, 1985. P. 22. Найпромовистішою тут є політика нацистської Німеччини на знищення гомосексуалістів. Водночас численні приклади, зокрема з колишньої Югославії, коли згвалтування та інші жорстокі приниження жінок набули особливо масового характеру, доречно розглядати в контексті властивого націоналізмові трактування жінки як біологічного й культурного носія майбутнього нації. Докл. див.: *Naimark N. Fires of Hatred*. P. 195–198.

¹¹⁷ Йдеться про свідому настанову на нищення міст і міських мешканців. Про ідеалізацію сільського життя і господарювання та нищення міської культури нацистами, червоними кхмерами в Камбоджі та іншими геноцидальними режимами див.: *Kiernan B. Twentieth-Century Genocides: Underlying Ideological Themes from Armenia to East Timor // The Spectre of Genocide*. P. 39–46.

¹¹⁸ *Shaw M. What is Genocide?* P. 63–78.

¹¹⁹ *Martin T. The Origins of Soviet Ethnic Cleansing // The Journal of Modern History*. 1998. Vol. 70. No. 4. P. 824.

масових злочинів залежно від їхньої мети і розмаху¹²⁰. Паралельно з цими важливими дискусіями, категорія «етнічна чистка» надалі використовується досить хаотично з метою опису найрізноманітніших історичних подій.

Українські сюжети історії «етнічних чисток»

Проблематика Волинських подій 1943 року ввійшла до західної науки практично одночасно із масовим засвоєнням нею категорії «етнічна чистка». Тож застосування цього концепту до нової для історіографії теми відбулося майже автоматично. Цьому, вочевидь, посприяло і те, що таке окреслення масових убивств звучить академічніше, ніж «Волинська різанина», та яскравіше і менш евфемістично, ніж «Волинська трагедія». Також ці події було одразу вписано до загальноєвропейської тенденції гомогенізації національних територій.

Саме таку концептуалізацію винищення польського населення Волині запропонував Тимоті Снайдер у розлогій статті, що ґрунтується на широкому й багатомовному корпусі літератури¹²¹. Автор наголосив на «ідеології етнічної гомогенності» ОУН, але, на жаль, не показав конкретних механізмів нагнітання ненависти і лише побіжно згадав ширшу проблему ставлення українського цивільного населення до масових убивств. Загалом стаття Снайдера є амбітним вступом до проблеми, узагальненням наявної передусім польської й української літератури, недоступної для більшості західних читачів.

Також в усій складності проблеми і на широкому історіографічному тлі Снайдер описує наступну «етнічну чистку» – акцію «Вісла» – «наймасовіший терористичний захід польського комуністичного режиму за весь час його існування»¹²². Він звертає увагу на важливість розрізнення між «Польщею» та польським комуністичним режимом, а також на те, що повоєнні демократичні режими на сході Європи виявили помітну схильність до етнічних чисток, які загалом мали широку суспільну підтримку¹²³.

Концептуалізацію Снайдерових суджень здійснено у книжці «Реконструкція націй». Автор експліцитно протиставляє багатокультурну ранньомодерну польсько-литовську Річ Посполиту (з її співіснуванням державних і розмовних мов, літератур і конфесій) модерній нації і модерному націо-

¹²⁰ Зокрема, запропоновано відрізнити «етнічну чистку» від геноциду в тому, що її виконавці не мають підтримки державного апарату, а жертви можуть чинити збройний опір. Див.: *Заярнюк А.* Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Львів, 2003. С. 263.

¹²¹ *Snyder T.* The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing, 1943 // *Past and Present.* May 2003. No. 179. P. 197–234.

¹²² *Snyder T.* “To Resolve the Ukrainian problem Once and for All”: the Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland 1943–1947 // *Journal of Cold War Studies.* 1999. Vol. 1. No. 2. P. 86–120.

¹²³ *Ibid.* P. 117–118.

налізму. Історик висуває провокативну тезу, що лише організований терор за часів Другої світової війни і перших повоєнних років «остаточно зламав історичну спільноту, в якій могли співіснувати ранньомодерні ідеї нації»¹²⁴. Ще провокативніше виглядає припущення автора, що побоювання щодо створення волинським воєводою Генрихом Юзефським «українського П'ємонту» на Волині могли бути однією зі спонук Сталінового рішення про створення штучного голоду 1932–1933 років¹²⁵. Також Снайдер наголошує на важливості приписування національності під час повоєнних депортацій, аналізує етнічні чистки як інструмент націоналізації населення і поборення донаціоналістичних способів самоідентифікації.

Подібних до Снайдерових висновків доходить автор іншої статті про Волинь 1943 року – Александр Прусин. На його думку, головним елементом революційної боротьби УПА була «етнічна реконструкція України», а, санкціонуючи фізичне винищення ворога, визначеного за етно-національними критеріями, революційна візія та практика ОУН і УПА «цілком відповідали расистській війні, що її нацистська Німеччина провадила на сході»¹²⁶. Головні політичні дивіденди від знищення польської меншини Волині, за Прусином, дістала радянська влада, що використала його як привід для анексії Західної України як «споконвічних українських земель»¹²⁷.

На маргінесі варто згадати, що в українських наукових і суспільних дебатах термін «етнічна чистка» на окреслення Волинських подій застосовують вельми неохоче. Один із винятків – стаття Андрія Заярнюка, який пише про схильність українських істориків уникати образу виконавця й наголошує на важливості просопографічних студій української поліції та мікроісторії волинських сіл¹²⁸. Не менш перспективними видаються усноісторичні й антропологічні дослідження пам'яті про етнічну війну¹²⁹.

Ще один поважний виклик для історії «етнічних чисток» – радянська національна політика, що, як відомо, вдавалася до депортацій цілих етнічних груп. Безпосередній стосунок до історії України має передусім депортація кримських татар 1944 року, яка, подібно до депортацій інших

¹²⁴ Snyder T. *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven – London, 2003. P. 2.

¹²⁵ *Ibid.* P. 149.

¹²⁶ Prusin A. *Revolution and Ethnic Cleansing in Western Ukraine: the OUN-UPA Assault against Polish Settlements in Volhynia and Eastern Galicia, 1943–1944* // *Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe* / Ed. by S. Béla Várdy, T. Hunt Tooley. New York, 2003. P. 535.

¹²⁷ *Ibid.* P. 533.

¹²⁸ Заярнюк А. Виконавці етнічної чистки поляків на Волині...

¹²⁹ Прикладом таких розвідок можуть бути здійснені в селі Команча (на території Польщі) польові студії Рози Леман: Lehmann R. *Ethno-nationalism and the Socialist Heritage: the Case of the Lemkos in Poland* // *Focaal*. 1999. No. 33. P. 59–73; Lehmann R. *State, Church, and Local Response: the Fall and Rise of a Greek-Catholic Parish* // *Religion and Politics: East-West Contrasts from Contemporary Europe* / Ed. by T. Inglis, Z. Mach, R. Mazanek. Dublin, 2000. P. 93–112.

народів, звинувачених у колективній «зраді Батьківщини» та «колаборації з фашистами», охопила всіх без винятку представників цього етносу (також заслужених державних службовців, Героїв Радянського Союзу чи працівників НКВС). Ця тема зовсім недавно здобула певне висвітлення в англomовній історіографії¹³⁰ й надалі чекає концептуального узагальнення.

Аналіз расових, націоналістичних компонентів радянської політики ускладнює вже та обставина, що практика расової політики контрастувала із повною відсутністю висловленої расової ідеології¹³¹. Зосереджуючись на довоєнній радянській національній політиці, Тері Мартин висловив цікаві міркування з приводу парадокса співіснування у Сталіновій політиці націотворення і націонищення. Автор пропонує кілька відповідей на надзвичайно важливе запитання: чому Радянський Союз, не прагнучи перетворитися на етнічно гомогенну національну державу, таки вдавався до етнічних чисток¹³²?

По-перше, говорить Мартин, починаючи з 1920-х років радянська влада підтримувала політику створення максимально етнічно однорідних сільськогосподарських регіонів, що частково було відповіддю на силу національних рухів, частково – візією перехідного етапу (етапу цілковитого національного визволення) до стадії справжнього «інтернаціонального братерства трудящих». По-друге, режим використав поширені настрої етнічної ворожості до корейців, поляків, німців, фінів і, депортуючи ці групи, прагнув здобути підтримку більшості населення, водночас заспокоював себе, зменшуючи загрозу «закордонних впливів», які здавалися особливо небезпечними у середовищі прикордонних етнічних спільнот, що могли сподіватися підтримки від сусідніх, зазвичай антирадянськи налаштованих країн. По-третє, до початку 1930-х років СРСР сам активно і досить успішно використовував «принцип П'ємонту», прагнучи переконати, передусім українців і білорусів на теренах Польщі, що справжнє втілення їхніх національних і соціальних прав можливе лише в складі Радянського Союзу. Проте згодом уряд почав усвідомлювати й можливі зворотні наслідки надкордонних етнічних зв'язків.

При цьому Мартин наголошує, що саме «радянська», а не «російська», ксенофобія викликала урядову практику етнічних чисток, порушуючи надзвичайно складне питання розподілу відповідальності за комуністичні злочини між наступниками СРСР.

¹³⁰ *Williams B. G.* The Hidden Ethnic Cleansing of Muslims in the Soviet Union: The Exile and Repatriation of the Crimean Tatars // *Journal of Contemporary History*. 2002. Vol. 37 (3). P. 323–347; *Williams B. G.* Hidden Ethnic Cleansing in the Soviet Muslim Borderlands: The Ethnic Cleansing of the Crimean Tatars // *Journal of Genocide Research*. 2002. Vol. 4 (3). P. 357–373.

¹³¹ Поп.: *Weitz E. D.* Racial Politics without the Concept of Race: Reevaluating Soviet Ethnic and National Purges // *Slavic Review*. 2002. Vol. 61. No. 1. P. 1–29.

¹³² *Martin T.* The Origins of Soviet Ethnic Cleansing. P. 824.

Інтелектуальні виклики студій геноциду

Тематика геноциду, мабуть, як жодна інша, вимагає відповідального і чесного ставлення до інтелектуальної праці. Навіть більше, вона є дослідницьким полем, в якому праця історика набуває особливого морального виміру й потребує особливої чутливості до загрози ототожнення проблеми природи геноциду з національною приналежністю його виконавців чи жертв. Кожен випадок геноциду має загальнолюдський і водночас завжди конкретний вимір. Роберт Мелсон висловив це так: «здатність вчинити геноцид не зводиться до однієї культури чи нації, а є внутрішньою потенцією людської природи»¹³³.

Геноцид – надалі глибоко дискусійний термін, занурений у суспільні, юридичні, геополітичні дебати. Його застосування щодо того чи іншого випадку масового насильства передбачає максимально повне відтворення всієї складності соціально-культурних взаємин. Пишучи про геноцид, історик не може самоусунутися від дебатів про віктимізацію і колективну провину чи спокуту, що пронизують сучасну політичну культуру. Також він мусить рефлексувати з приводу власної національної приналежності й оціночного потенціалу самої мови, якою послуговується наука (згадаймо хоча б вислови на кшталт «етнічна територія» чи «автохтонне населення»), та схильності мови говорити про нації як природних акторів у театрі історії¹³⁴ (властивої далеко не тільки східноєвропейським інтелектуалам – досить згадати поширеність категорії «польського антисемітизму» чи типове для англосовітської історіографії окреслення радянських в'язнів війни як «росіян»). Не зайве згадати і про те, що модерна держава і модерний націоналізм, часто відповідальні за геноцид, інструменталізують пам'ять про нього, зображаючи «своїх» жертвами, а «чужих» – виконавцями, ведуть війну пам'яті так само, як раніше вели війну націй.

Тяжіння мислення до нормативної класифікації (з усіма неминучими спрощеннями, що впливатимуть з цього) стосується не лише національних поділів. Не меншим викликом є потреба проблематизації й ускладнення класичного тричленного образу дійових осіб будь-якого геноциду: жертви – виконавці – сторонні (*victims – perpetrators – bystanders*), так, ніби роль кожної людини в історії заздалегідь визначена у сценарії розвитку подій і не підлягає змінам.

Ще одна проблема – тематичні диспропорції. Брак достатньої кількості досліджень з певної теми зовсім не означає відсутності певних історичних явищ, мотивацій чи вчинків. Тематичні пріоритети історіографії також не завжди відображають реальні історичні пропорції тих чи інших явищ.

Осібна велика проблема – чутливість до стратегій заперечення чи релятивізації геноцидів і безпосередньо пов'язане з цим питання навчання

¹³³ *Melson R. Revolution and Genocide...* P. xix–xx.

¹³⁴ Пор.: *Заярнюк А.* Вказ. праця. С. 285.

Андрій Портнов

історії геноцидів, спроможність нашої мови і нашої системи освіти донести жахіття газових камер, вбивства сусідів, почуття страху, депортацій так, щоб це розвивало емпатію і відповідальність, давало усвідомлення загроз, закладених у людській природі, сучасній державі та засобах масової комунікації.

Andriy Portnov

**Conceptions of Genocide and “Ethnic Cleansing”:
Western Scholarly Discussions and
their Ukrainian Topics**

The author attempts to present the main trends and themes in the field of genocide studies. The article contains discussion of definitions of “genocide” and a brief overview of the history of genocide studies as a field developing in close contact with political and media challenges. The article also sketches the main problematics of the field: genocide and modernity, genocide and war, the questions of terminology and research methodologies. Portnov analyzes various comparative approaches to the study of Nazism and Communism and discussions around “Soviet totalitarianism”, which, in the author’s opinion, reveal more about the scholarly and politico-ideological contexts of German, French and American academia than about the subject of discussion. The author conceptualizes the famine of 1932-33 as a challenge to the theory of genocide and notes its major problematic points: the issue of intentionality of Stalin’s policy; national dimensions of the famine in Ukraine; and the problem of perpetrators on various levels of Soviet bureaucracy. Portnov also proposes a brief introduction to the problematics of the Holocaust in Ukraine and Ukrainian topics in the history of “ethnic cleansing” (anti-Polish campaign of the Ukrainian Insurgent Army in Volhynia in 1943 and Soviet deportations of Crimean Tatars in 1944). The author emphasizes moral and legal dimensions of the studies of genocides and urges sensitivity to the strategies of their denial or relativization.